TİDSAD
Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 4, Sayı: 11, Haziran 2017, s. 326-335

Özkan KARACA[1]

UZAKLARDA ESEN HÜZÜN: ESİR ASKERLER

Osmanlı savaş esirleri dünyanın dört bir yana savrularak hayatlarının kısıtlandığı, bilinmezin coğrafyasında esarete kapatılmışlardır. İngilizlere 135 bin, Ruslara 65 bin, Fransızlara 2000, Romenlere 600, İtalyanlara 100 esir düştü. Bunlar senelerini esir kamplarında çürüttüler. Sağ kalanlar ise hasret, acı ve hastalıklarla memleketlerine dönebildi.

İngilizlere; Sina, Filistin, Suriye, Irak, Hicaz, Asir ve Yemen'deki muharebelerde 120.000'in üzerinde esir verilmiştir. İngilizler Hicaz, Asir, Yemen cephelerinde esir olan Türk askerlerini Mısır'daki kamplara; Sina, Filistin, Suriye ve Irak cephelerinde esir olanları da önce Mısır'a sonrada büyük bölümünü Hindistan ve Burma'ya olmak üzere çeşitli yerlere götürmüşlerdir.

Hindistan ve Burma'ya götürülenler cephelerdeki diğer birliklere göre nispeten öncü ve zinde olanlardır ki, kasıtlı olarak buralara gönderilmişlerdir. Çünkü İngiliz Genelkurmayı ileriye yönelik muhtemel bir harekâtta Osmanlı ordusunun zinde kuvvetleriyle genç kadrosunu cephe hattından uzak tutmak istemektedir. Amaç onların Anadolu'ya dönmelerini önlemek ya da geciktirmek ve Anadolu işgalinde tekrar silahlı hareket için gerekli kadronun oluşmasına imkân vermemektir.

Özellikle Rus ve İngilizlere esir düşen Türk askerlerinin sayısı; Harbiye Nezareti'nin hazırladığı tahmini bir raporda 133.839 olarak belirtilir.

Bunlardan 20.352'si Ruslar, 804'ü Fransızlar, l00 kadarı İtalyanların ve diğerleri de İngilizlerin elinde esirdir.[2]

Birinci Dünya Savaşında esir düşmüş Türklerin sayısına ilişkin araştırmalarda farklıklar bulunuyor. Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşına kalabalık bir orduyla katılmıştır. 1915 yılı Temmuz ayına dek seferber edilen asker sayısı 1.934.720 idi. Mükellef olmayanlarla birlikte toplam asker sayısı 2 milyon idi. 1870-1890 doğumlu yedek, hizmette olanlar da toplamda 2

---

1 Şair-Yazar, MSN Yayıncılık Genel Yayın Yönetmeni, ozkankaraca@atlantikmedya.com

2 Mesut Çapa, Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925, Ankara Üni. Türk İnk. Tar. Enst. Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara, 1989. s. 170.

milyon 608 bin asker seferber edilmiştir. Bunlardan hasta, firar, esir ve kayıpların sayısı 1 milyon 560 bin olup toplam asker sayısında önemli bir orana tekabül etmektedir. Toplam esir sayısı ise 200 bin idi. Esirlerin tam sayısını belirlemek oldukça zordur.

Cemalettin Taşkıran'a göre ülkeler bazında esir düşmüş Türklerin sayısı şu şekildedir: İngiltere 134.447, Rusya 65.000, Fransa 2000, Romanya 605, İtalya 100. Esirlerin toplam sayı 202.152 kişi olmaktadır.[3]

Esirler konusunda Hilali-Ahmer (Kızılay) Cemiyeti tarafından Rusya'ya gönderilmiş Yusuf Akçura'nın verdiği tahmini sayı Güney ve Kuzey Kafkasya'da 20-30 bin, Rusya'nın diğer bölgelerinde 20-30 bin olmak kaydıyla 40-60 bindir. Yusuf Akçura'nın Rusya gibi devasa yüzölçümüne sahip bir ülkede sadece Moskova, Kostroma, Nijni Novgorod, Samara, Kazan, Simbirsk ve Ufa'ya gitmesi, Sibirya, Ukrayna, Kafkasya ve Rusya'nın diğer bölgelerine gidememesi bu rakamın doğruluk ihtimalini oldukça azaltmaktadır.

Akçura'nın Eylül 1919'da İstanbul'a döndükten sonra "Sabah" ve "Türk Dünyası" gazetelerinde (2 Ekim 1919)'da yayınladığı "Rusya'da Bulunan Esirlerimiz" başlıklı yazısındaki bilgilere dayanarak Rusya'daki Türk esirlerin sayısının 50-60 bin civarında olduğunu yazmaktadır. İhtilal sonrası esirlerin birçoğunun türlü vasıtalarla yurda döndüğünü, ayrıca 1919 Eylül'den itibaren Rusya'da 10 bin Türk kaldığını, Mondros Mütarekesinden sonra kalan esirlerin de teşkilatsız bir şekilde değişik yollarla vatana döndüğünü yazmıştır.[4]

İngilizler işgal altında tuttuğu ve o yıllarda kendi toprakları olarak gördüğü; Hindistan'a, Burma'ya, Mısır'a Osmanlı esirlerini savurdu. Yine İngilizler; Yunanistan, Basra, Bağdad, Kıbrıs, Malta ve Man Adasında bulunan kamplara Osmanlıları taşıdı. Fransızlar, Korsika ve Güney Fransa'da; Ruslar ise, Hazar'dan Sibirya'ya kadar geniş bir alanda kamplar kurarak Osmanlılar esaret hayatına alındı. Tel örgüler içerisinde, yıllarca süren ıstırabın pençesinde kapana kısılmışlardı.

Rus ve Romen kamplarına ise askerler; pencere ve kapılarına tahta çakılmış, iki kat tahta oturaklı ve köşesinde helâ ihtiyacı için bir kova bulunan yük vagonlarında istif hâlinde götürülürdü. Bunların yarıya yakını yolda ölmüştür.

Mısır cephesinde esir edilen askerlerin çoğunda, Kanal Seferi sırasında çöl gözlüğü verilmediği için kum fırtınalarının yol açtığı göz iltihabına yakalandı. Kampa gelişte dezenfekte için askerlerin sokulduğu krizol havuzlarında da göze ilaçlı sıvı kaçabilmektedir. Revirde vazifeli bazı Ermeni doktorların, tehcirin intikamını alma hırsıyla, askerlere yanlış tedavi tatbik ederek, 15 bin askerin gözünü kaybetmesine sebep olacaktır.

Osmanlı esirlerinden Rus ve Gürcülerin yaşadıkları bölgelere gönderilenler nispeten iyi şartlarda tutulmuş, iç karışıklıkların başladığı dönemlerde serbest kalarak çeşitli iş kollarında çalışmakla hayatta kalmayı başarmışlardır. Ancak Ermeni nüfusun yoğun olduğu bölgelere sevk edilen Osmanlı esirlerinin imhası için hiçbir şart eksik değildi. Buralarda hiçbir zaman hasta erler diğerlerinin içinden alınmadılar. Barınaklar son derece pis ve havasızdı. Ekmek oldukça yetersizdi ve günde bir defa sade suya salınmış balık çorbası verilmekteydi.

---

[3] Cemalettin Taşkıran. Ana Ben Ölmedim, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2004. s. 57.

[4] Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya: 18. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011. s. 457.

Ermeni askerler sırf zevk için Osmanlı esirlerini öldürüyor ya da işkence ediyorlardı. Bilhassa Kars ve Aleksandrapol'de her türlü zulüm yapılıyordu. Buralarda Osmanlı esirlerini alıp satmak için pazarlar kurulmuştu. Sağlam esirler 12 ruble, zayıflar daha ucuz, hastalar bir paket tütüne satılıyordu.

RUSLARA ESİR DÜŞEN OSMANLILAR

Esirlerin Nakli

Ruslarla yapılan muharebelerde Sarıkamış, Erzurum, Galiçya ve diğer savaş alanlarıyla birlikte 60.000-70.000 esir verilmiştir. Esirler Sarıkamış, Kars ve Tiflis istasyonlarından Azerbaycan, Moskova, Ukrayna, Astarhan ve Sibirya gibi Rusya'da çok dağınık kamplara götürülmüşlerdir.

Ruslar rütbesiz askerleri 30 kişilik vagonlara 50, 60 kişi istif ederek Sibirya'nın en uzak ve en soğuk bölgelerine sevk ettiler. Yaklaşık iki ay süren yolculuk esnasında açlık, bakımsızlık ve tedavi imkânlarından yoksunluk yüzünden esirlerin %50'den fazlası yollarda kırılarak şehit edildi. Askerler ayakta ancak durabildikleri vagonlarda günlerce yolculuk ettiler. Yol boyunca esirlere ekmek ve su verilmedi. Yolculuk esnasında vagonların açılmasına izin verilmiyordu. Tuvaletin bulunmadığı vagonlarda insan pislikleri ayak altına bırakılıyordu. Kokunun şiddetinden vagonların yanlarına yaklaşmak imkânı yoktu. Pislikten kaynaklanan ishal ve tifüs yaygın bir şekilde devam ediyordu. Askerler arasında her gün dört beş ölüm olayı yaşanıyordu. Cenazeler üç gün vagonlardan alınmıyor ya da yolculuk esnasında dağ başlarına atılıyordu.[5]

Her birinde 40-50 esirin bulunduğu iki vagon kapıları kilitlenerek Tiza istasyonuna terk edilmiş, günler süren yürek parçalayıcı feryatlara kimse kulak vermemiş, açlık ve susuzluktan esirlerin tamamı şehit olmuştur. Bu cinayetten bir iz bırakmak istemeyen Ruslar vagonları ateşe verdiler.

Ruslara esir düşen Türk vatandaşları, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy Novgorod, Horkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülüyorlardı.[6]

Gaziler Köyü'nden Rafet Şeki, Osmanlı tamamen çekildikten sonra yaşadıklarını şöyle anlatmıştı gözü yaşlı:

"*…Zakim ve Göreşken köylerinden topladıkları yediden yetmişe kadar sivil halkı kurşuna dizmek üzere Kolordu Çeşmesi'nin bulunduğu boğaza doğru götürüyorlardı. İçlerinde ben de vardım. Yolda karşımızdan seyisiyle gelmekte olan atlı bir Rus zabitine rastladık. 197 kişilik masumlar kafilesini çeviren 35 Rus askerinin başında bulunanla aralarında şöyle bir konuşma geçti: - Bunları nereye götürüyorsunuz? - Kurşuna dizmeye! - Biraz bekleyin burada. Zabit atını mahmuzlayarak yanımızdan ayrıldı. Üç saat kadar bir zaman ecel teri dökerek bekledik. Nihayet haber geldi. "Geri dönün" deniyordu. Sonradan adının Aydemir olduğunu öğrendiğimiz Türk asıllı bu zabit hayatımızı kurtarmıştı. Fakat bizi serbest bırakmadılar. Eski Sarıkamış'a götürülüp bir ahıra tıkıldık. Gece yarısından sonra oradan çıkarılarak yine itile kakıla tren istasyonuna götürüldük. Ebubekirgilin Mehmed, hasta olan ağabeyi Muhiddin'i sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız ağabeyini yere bırakmasını söyledikse de razı olmadı. Geceden bekleyen Rum ve Ermeniler tekrar etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmed'i döverken biri de*

[5] Ramazan Balcı, Tarihin Sarıkamış Duruşması, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2008. s. 259
[6] Ramazan Balcı, a.g.e. s. 261

sopasını sırtındaki ölüye vura vura trene bindirip Kars'a götürdüler. Şehirde kapatıldığımız yerde bizlere yiyecek ve su verilmiyordu. Parası olanınkini elinden almışlardı. Üç gün sonra içine tuz doldurulmuş siyah çamur gibi 150'şer dirhem çavdar ekmeği verdiler. Bu defa susamıştık. Aksakallı ihtiyarlarımızla yedi yaşını doldurmamış yavrularımızın "Ne olur, bir damla su!" diye yalvarmalarına karşı Kars Çayı'nın tezekle bulanmış kısmına müsaade edildi. Temiz suya koşanlarımız süngülerinin ucu ile dürtülüyordu. Aramızda hastalık baş göstermiş; bu yüzden altı arkadaşımızı kaybetmiştik. Hastalananları Tiflis'te indirdiler. Biraz iyiye yönelenler Bakü'deki Nargin Adası'na sürüldü. Tiflis'ten sonraki yolculuğumuzda hastalananların bir kısmı Rostof'ta bırakıldı. Böylece döküle döküle Ukrayna'nın Harkof şehrine varabildik. Burada da kaldığımız bir yılda 74 kişi firar fırsatını buldu…" [7]

Askeri esirlerden genellikle erler ve küçük rütbeli askerler Bakü'de bırakılıyor, subaylar ise kaçmalarını önlemek maksadıyla daha ziyade Sibirya'da Çin hududuna yakın İrkutsk'a gönderiliyordu. Savaş meydanlarında esir düşen Türk askerlerinin yaşadıkları zorluklar ve sıkıntı, daha Rusya'ya nakledilmeleri sırasında başlıyordu.

Genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altında bulunan esirler, ellişer kişilik olarak istif halinde dar vagonlara bindiriliyorlar ve Ermeni olan askerlerin gözetiminde aç-susuz bir halde gönderiliyorlardı.[8]

Türk askerlerini İsveç Murahhası Graf Londrof şöyle

tarif etmişti:

"*…İzdihamdan, kokudan yanlarına varılmayan, kapıları kilitli ve içerisi tıka basa Osmanlı esirleri ile dolu büyük bir tren 1915 Ocak ayının sonunda Sirzan istasyonuna geldi. İçindeki esirler, insan kılığından çıkmış, açlıktan renkleri sararmış, yanakları çökük, elmacık kemikleri dışarı fırlamış, kımıldayamayacak şekilde yorgun ve kuvvetten düşmüş, elbisesiz, ayakları çıplak, kâinatta mevcut bütün bulaşıcı hastalıklarla müptela bir haldeydi. Bu feci manzara insanların yüzlerini kızartacak ve kalplerini sızlatacak derecedeydi…*"

Buna benzer bilgileri Rus Bilim Akademisinden Prof. Dr. Alfina Tahirovna Silbgatullina yazmıştır:

"*…Kafkas cephesindeki askerî harekâtın başlangıcından bir hafta sonra ilk parti Türk askerî esirler gelmeye başladı. Sarıkamış operasyonu sonrası ise (1914 sonu-1915 başında) askerî esir sayısı defalarca artmıştır. Rus İmparatorluğu topraklarında onları trenlerle Tiflis ve Bakü'ye naklediyorlardı. Burada sağlık tarama noktaları, lazaretler (sahra sıhhiye birlikleri, hastaneler) bulunuyordu. Hasta ve yaralıları bir süreliğine bu şehirlerde bırakarak, sağlıklı olanları ülkenin içlerine veya Sibirya'ya gönderiyorlardı. 1914-1915, tıka basa esir dolu yük vagonlarından oluşan çok uzun buharlı trenler ardı ardına geliyordu…*"[9]

Alman ve Avusturyalı esirler Rusya'nın Avrupa kıtasındaki şehirlerinde tutulurken Osmanlı esirlerinin tamamı Sibirya'ya sevk edildiler. Ruslar rütbesiz askerleri 30 kişilik

---

[7] İhsan Birinci, Sarıkamış Kahramanları, Hayat Tarih Mecmuası, Hayat Yayınevi, Sayı:1, İstanbul, 1967. s. 88-89.
[8] Ramazan Balcı, a.g.e. s.267
[9] Alfina Tahirovna Silbgatullina, Uluslararası İlişkilerin Güncel Sorunları, Rus Bilim Akademisi, Sayı:1, Bakü, 2008. s. 65-69.

vagonlara 50, 60 kişi olacak şekilde istif ederek Sibirya'nın en uzak ve en soğuk bölgelerine sevk ettiler.

1. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen Hüsamettin Tugaç hatıralarında, Rusya'ya nakledilişleri esnasında yaşadıkları ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

"*…1915 yılının ilk ayının ikinci haftasında idik. Şimdi Kubişef adını taşıyan Samara İstasyonu'na gelmiştik. Bir Rus doktoru yanımıza geldi. Hasta olup olmadığımızı sordu... Şehirde tifüs hastalığı salgın halinde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlardı. Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki, o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram oynanmıştı. Trenler dolusu Türk esiri karantina var diye bulundukları hayvan vagonlarında kilitli kapılar ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmıştı. Bunların hepsi açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmüş gitmişlerdi...*"[10]

Sarıkamış ve Oltu civarında esir edilen 4000 Türk askerden sadece 400'ü Kars'a ulaşabilmiştir. Diğerleri Rus Kazaklarının cinayetleri ve esirlerin yakalandığı hastalıklar dolayısı ile yollarda kaybedilmiştir. Sarıkamış civarında Hamamlı mevkiindeki esir kampında vefat eden Türk esiri miktarı tahminen 30.000 kadardı. Sarıkamış'tan eski nakil vasıtalarıyla bir ay uzaklıktaki Nermi'ye sevk olunan askerlerin büyük kısmı tifüs hastalığı ile şehit oldular. Nargin adasında hastalanan 700 askerin Tambuk'a nakilleri esnasında 176 asker vefat etti. Sibirya'ya gönderilen Türk esirlerinin üçte ikisi pislik ve gıdasızlık yüzünden kaybedildi. 1916 senesi Ağustos ayına kadar lekeli humma teşhisi ile vefat eden Türk esirlerinin sayısı tahminen 64.000'e ulaştı.[11]

RUSYA'DA ESİR KAMPLARI

Osmanlı esirleri; Kars, Gümrü, Batum, Gori, Aleksandropol, Tiflis, Rostof, Nargin Adası, Ziç Adası, Tambuk, Kamışlı, Nermi, İrbid, Krosnoyarsk, Omusk, Estroniski, İrkotks, Kosturma, Otlaga, Çohluma, Noryevski, Açinisk, Skotof, İstavrapol, Maykop, Tuays, Bielaritzenskaya, Moskova, Nijni, Nevagordo, Petrograt, Şarye, Nikolsk şehirlerinde tutuldular.

Krasnoyarsk şehrinde kurulan kampta lekeli humma şiddetle hüküm sürüyordu. Esirler hasta da olsa tamamen kuru tahta üzerinde yatıyorlardı. Esirlerin durduk yerde şehit edildikleri görülüyordu. Osmanlı esirlerinin üzerlerinden elbiseleri alınmış birçoğu iç çamaşırları ile Sibirya'nın soğuğuna terk edilmişti.

Ruslar ele geçirdikleri yaralıların tedavisi ile ilgilenmediler. Yaralıların büyük çoğunluğu bulundukları yerlerde ölüme terk edildi. Bir hastaneye kaldırılmak bahtiyarlığına erenler buralarda bulunan Ermeni doktorlar ve hastabakıcılardan devamlı surette kötü muamele gördüler. Ruslar diyet yapacak hastalara siyah ekmek vererek ölümlerine sebep oluyorlardı. Hiçbir temizliğin olmadığı hastanelerde lekeli hummadan pek çok asker şehit oldu. Az bir dikkatle tedavi edilebilecek hastaların çoğu bakımsızlık yüzünden hayatının kaybediyordu.

Esirler arasında lekeli humma, yılancık, kızıl mançuri humması yaygındı. Bu salgın hastalıklara rağmen askerler kucak kucağa yatıyordu. Hastaların üzerine örtecek örtüleri yoktu.

[10] Ramazan Balcı, a.g.e. s.263
[11] Ramazan Balcı, a.g.e. s.278

Hastanelerde ilaç bulmak mümkün değildi. Ruslar dışarıdan ilaç sağlanmasına da izin vermiyordu. Birtakım bahanelerle esirlerin birkaç gün aç bırakıldığı oluyordu.[12]

Rusya'daki esirlerin sayısı çok; şartları ise çok ağırdır. Hava soğuk, mesafe uzak, nakliye zahmetli, imkânlar kıttır. Rusya'da bulunan Osmanlı Esirlerin % 20'si hayatını kaybetmiştir.

Rus Hükümeti'nin, kamuoyu nezdindeki itibarını yükseltmek için askeri esirlerin sayısını fazla göstermesi ve Türk sivil esirleri askeri esir olarak yansıtmaları gibi faaliyetler de Türk esirlerinin sayısının sağlıklı bir şekilde tespit edilmesini engellemiştir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da bulunan Türk sivil esirlerinin sayısı 100 binden çok olarak tahmin edilmektedir.

RUSLARIN AZERBAYCAN'DA ESİR KAMPLARI

1. Dünya Savaşı esnasında, adada tutulan esirlerin bulunduğu şartlardan dolayı, Azerbaycanlı Türkler tarafından yılanlarıyla ünlü olduğu için "Yılan Adası" da denilen "Nargin Adası", Hazar Denizi'nde, Bakü'ye deniz yoluyla 45 dakikalık mesafede yer alan 3,5 kilometre kare büyüklüğe sahip olan bir adadır. Ruslar, Sarıkamış harekâtından sonra bu adayı savaş esirlerinin tutulduğu bir kamp haline getirmişlerdi.

Türk-Müslüman ahali, Rusya vatandaşları olmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin bu savaşta mağlup olmasını istemiyorlardı. Netice itibarı ile Rusya'nın Türk ve Müslüman Osmanlı Devleti ile savaşması, Rusya'da milli ve dini çatışmaları daha da derinleştirmişti.

İşte bu ortamda Çarlık yönetimi, kötü durumdaki Türk esirlerin halkın üzerinde bırakacağı tesiri de göz önünde tutarak, esir kamplarını özellikle halkın dikkatlerinden uzak, herhangi bir irtibat riski olmayan yerlerde kurmayı planlamıştı. Daha önceleri ağır suçluların tutulduğu bir hapishane olarak kullanılan Nargin adası esirlerin barınması için tercih edilmişti. Nargin adası, esirlerin yerel halktan uzak tutulması açısından da Çar hükümeti tarafından önemli olarak gördüğü bir tercih idi. Tiflis civarında esirler için 500 çadır kurulmuştur. Esirler arasında siviller, ihtiyarlar ve çocuklar da vardı.

Bölgenin ikliminin Türkiye iklimine yakın olması sebebiyle, buradaki kampın özellikle Türk esirleri için uygun bir yer olması düşünülmüştü. Bu meyanda, her biri iki katlı olmak üzere 40 tahta baraka inşa edilen Nargin Kampı'nda, her koğuşta 125 esir yerleştirmek suretiyle toplam 10.000 esir iskân edilmesi tasarlanmıştı. Kampın barakaları tahtadan yapılmış olup döşemesizdi. Duvarlar ise her türlü dış tesire açık, örtüsüz ve kireçsizdi.

Bu sebeple şiddetli rüzgâr bu barakaları kısa sürede yırtıyordu. Pencerelerde kırılan camların yerine kâğıt parçaları ve paçavralar sokuşturulmuştu. İklim şartlarına uygun çatılar yapılmadığı için yağmur suları ve aşırı miktarda kum açık yerlerden içeri girerek koğuşların her tarafına nüfuz ediyordu.[13]

Geceleri petrol lambaları ile aydınlatılan kampın müstakil bir yemekhanesi ve çamaşırhanesi yoktu. Bu sebeple esir subaylar yemeklerini yattıkları yerde pişirmek ve yemek zorunda kalıyorlardı. Bundan dolayı kamp her türlü haşerat ve farelerin istilasına uğramıştı. Bu

12 Ramazan Balcı, a.g.e. s.266.
13 Akif Aşırlı, a.g.e. s. 53.

durumlarda periyodik olarak yapılması gereken dezenfeksiyon işlemi yapılmadığından kamp sıhhi şartlardan son derece uzaktı. Doktor Aleksantrov bu durumu "Pek kuvvetsiz ve ölüme yakın olan esirlerin üzerinde milyarlarca sinek vardı" şeklinde ifade etmektedir.[14]

Ölenlerin sayısı günbegün arttığı için onlara ayrı ayrı mezar kazımak imkânsız hale gelmişti. Buna göre de ölenler toplu şekilde kazılmış hendeğe doldurulurdu. Bazen hendeğin derinliği yetersiz olduğu için cesetlerin üzeri açık kalıyordu. Bu da bölge halkının tepkisine neden oluyordu.[15]

Nargin'de bulunan Türk esirlerinin durumu çok kötü ve adadaki şartlar çok olumsuzdu. Ruslar yalnızca askeri esirleri değil, savaşın yayıldığı bütün Anadolu topraklarından topladığı iki-on beş yaş arası çocuklardan seksen-doksan yaşlarına varan yaşlı kişilere kadar binlerce Türk sivil esiri de burada tutuyordu.[16]

Özellikle 1916 yılında Kafkas cephesinden gelen Türk esirlerin durumu Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir infial uyandırmıştı. Azerbaycan Türk gazeteleri Bakü'ye getirilen Türk esirlerinin sayısı ve durumları hakkında bilgi verirken Anadolu'dan gelen yardım çağrılarını da yayımlayarak, halkı bu konuda destek olmaya çağırıyorlardı.

Neriman Nerimanov, Hümmet gazetesinde;

"*…Her türlü açlık, sefalet ve hastalığın yaşandığı bu adada, yaşı 80'i geçmiş ya da 2 yaşından 15 yaşına kadar çocuklar nasıl mahkûmluk hayatı yaşayabilirlerdi?" demektedir. Neriman Nerimanov makalelerinde değişik zamanlarda şunları yazmıştır: "Keşke bu yere gitmez olaydım. Keşke bir deri bir kemik bedenleri, fersiz gözleri, ah u zar eden bu insanları görmez olaydım. Keşke, "Efendim, su!", "Efendim, yemek!", "Efendim, giyecek!" sözlerini işitmez olaydım. Çıplak durumda soğuktan titreyen, yüzleri morarmış anasız babasız çocuklarla konuşmamış olaydım. Keşke hastanede, başları kerpiç üstünde can veren yiğitlere rast gelmemiş olsaydım. 1200 insan evladı şu anda ölüm nöbetinde bekliyor. 6000'i de bu nöbete hazırlanıyor. Tifo mu, veba mı ya da bulaşıcı olmayan başka bir hastalık mı bunları adaya kurban edecek olan acaba? Yok, yok! Açlık! Susuzluk ve soğuk! Asıl felaketi getirecek olan... Müslümanlar! Size bakan, sizi düşünmeye çağıran bu gözlerde, bu sözleri okuyabiliyor musunuz? Okursanız yüreğiniz daralır, gözleriniz gayriihtiyarî yaşla dolar. Ben ağladım. Ben, hastalık ve marazlar içerisinde kıvranan, duçar oldukları türlü türlü hastalıkların pençesinde inleyen insanların ah u zarlarını işitip, birçoğunun hayattaki son anlarına şahit olunca dayanamayıp gayriihtiyarî ağladım. Ağlamamak mümkün mü? Zamanında ana-babasının göz nuru ve sonra çocukların nezdinde bir saygı abidesi ve daha sonra da vatan kahramanı olan bir insan, şimdi iskeletler meskeni olan susuz bir cezirede can verirken, susuzluktan kuruyup yarılmış dilini çıkarıp diyor ki: "Efendim su, efendim yemek, efendim giyecek…*"[17]

Esirler en çok da bir içim suya muhtaçtılar. Öyle zamanlar oluyordu ki, esirlere altı gün hiç su verilmiyordu. Şehirden kayık ve gemilerle gönderilen suyu ise öncelikle esir kampından

---

14 Cemil Kutlu, 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyeti, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Erzurum, 1997. s.68.

15 Akif Aşırlı, Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı, Yay. Haz: Bingür Sönmez, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2015. s. 103-107. . s. 21.

16 Açık Söz, Aralık 1917, No: 623.

17 Nermin Nerimanov, Hümmet Gazetesi, Bakü, 11 Aralık 1917, No: 23

sorumlu Ruslar kendileri kullanıyorlar; su ancak onlardan arta kalırsa esirlere dağıtılıyordu. Yiyecek durumu da tam bir facia manzarası sergiliyordu. Günde, yalnızca, içerisinde yağ ve et olmayan, kaynar sudan ibaret çorba ve 100 gram ekmek veriliyordu. Çok geçmeden ekmek istihkakı da yarı yarıya azaltılacaktır.[18]

Azerbaycanlı Türkler tarafından ilk tepki ve girişimler Anadolu'da işgal edilen yerlerde tutsak edilen, ancak asker olmayan Türk esirleri ile ilgiliydi. Çünkü savaşla ilgisi olmayan kendi kan ve dinlerinden olan bu insanların esir muamelesi görmesini büyük bir haksızlık olarak görmekteydiler. İşgal edilen bölgelerdeki Türklere yardım için gönderilen "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi"[19] temsilcileri, bir taraftan bu haksız uygulamayı engellemek için gerekli girişimlerde bulunurlarken, diğer taraftan bu konuyu Azerbaycan kamuoyunun gündemine taşıyorlardı. Azerbaycan Türk halkı Nargin'deki esirlerin durumuyla yakından ilgileniyor, gerek kurulan yardım cemiyetleri vasıtasıyla gerekse de ferdi olarak ellerinden geldiğince maddi ve manevi yardımlarda bulunmaya çalışıyorlardı.

Özellikle "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" ve onun tarafından oluşturulan "Muhtaçlara Kömek Cemiyeti" bu hususta çok büyük çabalar göstermişlerdir. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ruslar tarafından Anadolu'da işgal edilen bölgelerdeki aç, sefil ve korunmaya muhtaç Müslümanlar için büyük bir yardım faaliyetine başlarken, Ruslara esir düşen ve bir kısmı Azerbaycan'a sevk edilen Türk savaş esirlerinin durumuna da seyirci kalmadı. Cemiyet-i Hayriye ilk iş olarak, esirlerle daha yakından ilgilenebilmek ve daha serbest bir şekilde yardımların ulaşmasını sağlamak amacıyla, Bakü'deki Türk esirlerinin resmi himayeciliğini üzerine almak istemiştir.

Azerbaycan Hükümeti nezdinde yapılan girişimler sonucunda resmi olarak izin alınmıştır. Böylece Cemiyet, esirlerin bulundukları yerlere rahatlıkla girip çıkma ve kontrol edebilme hakkına sahip olmuştur. Cemiyet, ilk olarak Nargin Adası'nda giyecek ve yiyecek sıkıntısı çeken Türk esirlerin yararına olmak üzere halktan yardım toplamaya başladı. Bu amaçla çeşitli toplantılar tertip edildi, tiyatro günleri düzenlendi. Ayrıca Cemiyet, esirlerin resmi korumacılığını üzerine aldığından, haftada bir gün Nargin' deki Türk esirlerinin Bakü'ye çıkarılarak gezdirilebilmesi için de izin alabilmişti. Böylece Türk esirlerin haftada bir gün de olsa o çok kötü şartlardan kurtulup rahat etmeleri, dinlenmeleri sağlanıyordu.

Bu tarihlerde Bakü'de bulunan Fahrettin Erdoğan hatıralarında şunları aktarmaktadır:

"*... Erzurum'un düşmesinden sonra Rus cephesi Erzincan'a kadar ilerlemiş, burada esir edilen subay ve erleri Sibirya'ya değil, Bakü'nün karşısında Hazar Denizi'nin ortasındaki Nargin adasında esirler kampında topluyorlardı. Her Pazar bu kampta bulunan esir subaylar muhafızlarla şehri ziyarete geliyorlardı. Biz de onları görmek için iskeleye gittik. Halk yığılmış, otomobiller sıralanmış, içinde genç kızlar yolcuların gelmesini bekliyorlardı. Bu otomobildekilerin kimler olduğunu sordum. Bakü milyonerlerinin kızları olduklarını öğrendim. Taksiden çıkan kızlar birer ikişer mevcuduna göre subayları kollarından tutup taksilere oturttular. Şehrin her tarafını*

[18] Akif Aşırlı, a.g.e. s. 111.

[19] Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, 1905 yılında Bakü'de Azerbaycan Türkleri tarafından kurulmuştur. Ancak Cemiyet asıl faaliyetini Birinci dünya savaşı yıllarında göstermiştir. Bkz: Hayat Kasım 1905; Betül Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği (yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara, 2000.

gezdirdikleri gibi subayların ve kamptaki arkadaşlarının ihtiyaçlarını mağazalardan alıyorlar ve paraları Cemiyet-i Hayriye tarafından ödeniyordu. Bunları evlerine götürerek öğle yemeklerini aileleri arasında yedirttikten sonra tekrar taksilerle aldıkları kıyıya getirip teslim ediyorlardı..."

Cemiyet-i Hayriye'nin Türk esirleri için yapmış olduğu hizmetlerden biri de, Rusya'ya nakledilirken çok kötü şartlardan dolayı vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen esirlerin İslami usullerle defnedilmesi, yaralı ve hasta olanların ise bakımlarının yapılmasının sağlanması idi. Azerbaycan Türk halkı Nargin Adası'ndaki Türk esirlerinin durumuyla oldukça ilgili bulunuyordu. Hatta yardım heyetlerinin ve cemiyetlerin dışında şahsî olarak da idarî makamlara başvurarak, Türk esirlerine yardım etmek amacıyla girişimde bulunanlar vardı.

Azerbaycan Türkleri, Nargin'deki Türk esirlerin durumlarını iyileştirmek, ihtiyaçlarını karşılama gibi faaliyetlerin dışında, onların adadan kaçmalarına yardımcı olmak ve Türkiye'ye ulaşmalarını sağlamak içinde gizli çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu konuyla ilgili olarak birçok bilgi mevcuttur. Örneğin; Bakü'deki Türk esirlerinin resmi korumacılığını üzerine alan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, yukarıda da belirtildiği üzere esirlerin belirli günlerde Bakü'ye çıkarılmaları için de gerekli olan izni alabilmişti. İşte bu izin çerçevesinde 1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında "Türk Bayramı Günü" sekiz kadar Türk esir subaylar şehre bırakılmış ve bir daha geri dönmemişlerdir.

Bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran'a kaçmaları sağlanmıştır ki; bu olaydan sonra Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin adaya gidip gelmesi kısıtlanmıştı. Yine aynı dönemlerde Nargin Adası'ndan Türk esirlerinin kaçırılması amacıyla birçok girişimler olmuştur. Kafkasyalı Türk gençleri tarafından kurulan "Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi" bizzat Türk esirlerin kaçırılması faaliyetlerine iştirak etmiştir. Birçok esir kaçırma olayında, Cemiyet-i Hayriye ile birlikte çalışmıştı. Azerbaycanlı Türk hanımlardan bazıları da, özellikle adadan kaçırılan Türk esirlerinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük hizmetler görmüşlerdir.

Nargin'den kaçırılan Türk esirler, genellikle Bakü'den İran'a geçiriliyor, Tebriz yolu ile Anadolu'ya gönderiliyorlardı. Bunun için şehirli, köylü her Azerbaycan Türk'ü üzerine düşen hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyorlardı.

Mesela kaçırılarak Karabağ'a getirilen Türk esirlere, burada en güzel ve güçlü atlar hediye edilmiş, böylece daha rahat kaçmaları sağlanmıştır. Azerbaycan sınırları içerisinde yapılan bu yardımlar dışında Rusya'nın, Türklerin yaşadığı diğer bölgelerinde bulunan esir kamplarından da Türk esirleri kaçırma olayları olmuştur.

Azerbaycan Türklerince yapılan bu yardım faaliyetleri, gerekse adadan Türk esirlerinin kaçırılma olayları, Rus makamları rahatsız etmiştir. Cemiyetlerin çalışmaları kısıtlanırken, zaten mahkeme kararıyla adaya girip çıkabilen ve şahsi olarak yardım faaliyetlerinde bulunan kişiler de engellenmiş, hatta bunlardan bazıları Ruslar tarafından öldürülmüştür.

1917 yılına gelindiğinde, Şubat İhtilali'nin ardından Türk esirlerin durumunda pek bir değişiklik olmamakla beraber, özellikle Sibirya'nın iç taraflarında yerli Müslüman Türk cemaatlerinin esirlere yardım imkânları artmış ve kamplardan ayrılmaları gittikçe kolaylaşmıştır. Diğer yandan Rusya'da başlayan karışıklıklar ve devlet düzeninin sarsılmasıyla, esir kampları büsbütün bakımsız kalmıştı. Artık Rus askeri mekanizması bozulmuş ve esir

kamplarına zaten muntazam olmayan yiyecek ve giyecek gönderme işi neredeyse tamamen dururken, ihtilalle oluşan yeni idarelerin esirlere karşı olan muameleleri de her bölgede farklılık göstermiştir.

Azerbaycan Türklerinin esir Türk kardeşlerine yardımları 1918'de Azerbaycan'ın istiklalini kazanmasından sonra da devam etmiştir. Azerbaycan halkının özellikle Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin o ana kadar sürdürdüğü esirlere yardım faaliyetlerini Azerbaycan Hükümeti üzerine almış; bu işlerle ilgili olarak "Umur'u Hayriye Nezareti" görevlendirilmiştir. Bununla birlikte Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Rusya'nın çeşitli yerlerindeki esir kamplarından Bakü'ye gelen Türk esirleriyle ilgilenmeye devam etmişti. Onları Bakü'de İsmailiye binasında misafir etmiş; ihtiyaçlarını karşılamış; Türkiye'ye gidebilmeleri için gerekli olan girişimlerde bulunmuş ve yol harçlıklarını dahi vermişlerdir.[20]

Azerbaycan'da da ihtilalin hemen ardından, daha evvel faaliyette bulunmuş ve ihtilâl ertesinde tekrar meydana çıkmış eski ve yeni bazı partiler faaliyete geçmiş, Bakü'de yeni bir idari yapı oluşmuştu. Bu parti ve kuruluşlar döneminde de Azerbaycan'da özellikle Nargin Adası'nda bulunan esirlerin durumunun ve bunların yaşam şartlarının düzeltilmesi amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Çünkü artık adadaki esirlerin durumu gerçekten çok kötü bir hal almış, Cemiyet-i Hayriye'nin yardım faaliyetleri, özellikle adadan Türk esirlerinin kaçırılması olayından sonra daha da kısıtlanmış, ihtilalle birlikte oluşan karışık durum sonucu adadaki esirler iyice bakımsız kalmışlardı.

Bu durum üzerine, ihtilalle birlikte Bakü'de oluşturulan "Amele ve Saldat Vekilleri Şûrası Hususi Komitesi" Nargin' deki durumu incelemek üzere bir heyeti adaya göndermiştir. Bu heyetin incelemeleri sonunda, adada esirlerden günde 30 kişinin öldüğü, adada 1300 hasta ve yaralı bulunduğunu, fakat Nargin' deki derme çatma barakadan oluşan hastanenin 400 kişilik olmasından dolayı hastaların çoğunun barakalarda yatmak zorunda kaldıklarını, yiyecek ve içeceklerinin bulunmadığı bildirilmişti.

Azerbaycan'daki Türk esirlerin durumu Türk Ordusu'nun Bakü'ye gelmesinden sonra daha da düzelmiş ve Azerbaycan Türklerinin yardımları 1918 yılında Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasından sonra da devam etmiştir.

1920-1924 yılları arasında Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş aydınların, Azerbaycan'da kalmış ve Bolşevikler tarafından tutuklanmış Türk subaylarının hapsedildiği ve öldürüldüğü bir yer olmuştur.

1915 yılının 2 Ocak günü, Sarıkamış'ta esir düşüp Sibirya'da esaretten firar ederek Çin, Japonya, Pasifik, Amerika ve Atlantik yoluyla Avrupa'ya ve oradan Türkiye'ye dönen 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa şöyle demektedir:

> "…*Cehennem ateşi içinde ve şarapneller altında her saniye ölümle burun buruna gelmek ne beni, ne askerlerimi yıldırmamıştı. Ne var ki, tutsaklık hatır ve hayalimden bile geçmemişti. Böyle bir bela yıldırımına çarpılmak beynimi, kişiliğimi ve varlığımı paramparça etmişti. Tutsaklık ölümden çok beterdi*…"[21]

---

[20] Akif Aşırlı, a.g.e. s.101

[21] Necdet Öklem, İhsan Paşanın Anıları, 2. Bölüm. 1. Cihan Savaşı ve Sarıkamış- Sibirya'da Esaretten Kaçış, Bilgehan Basımevi, İzmir, 1985. s.54